

Tóth Eszter Zsófia

VERITAS Történetkutató Intézet

„Mosolyogtak ránk és szánkba adták a jelszavakat.” Nők az 1956-os forradalomban

Az 1956-os női szerepek keretei

Az 1956-os forradalmat a „férfiak forradalmának” szokták nevezni. Ennek fő oka, hogy mind az ellenforradalom, mind a forradalom ábrázolásakor a történészek többnyire olyan kérdésekre kerestek választ, amely a férfiak „politikacsinálását” helyezte a középpontba.¹ Vizsgáljuk meg: miként élték meg a nők 1956-ot? Hatott-e a korszak egyenjogúsító beszédmódja a nők forradalomban való részvételére? A hagyományosnak tartott társadalmi elvárások szerint a női élet kiteljesedéséhez nem tartozik hozzá az aktív politikai szerepvállalás (Neményi 1999, 10). A hagyományos női szerepfelfogások szerint a nő elsősorban anya, feleség, tevékenységeinek színtere az otthon, ahol családját ellátja, gyermekeit neveli, érzelmi jellegű szerepet tölt be: biztosítja a családtagoknak az „otthon melegét”. E felfogás szerint a nő a gyermekneveléssel, a családellátással járó kötelességek miatt nem is vágyakozik a politika színtereire, legfeljebb abban az életkorban, amikor viszonylag szabadabb: a serdülőkor és a férjhezmenetel közötti időszakban, vagy gyermekeinek „fészekhagyása” után, hacsak a nagymamai teendők nem foglalják le idejét.

Kenyérért sorban álló nők — a hagyományos női szerep

¹ A tanulmány az OTKA 49595 számú kutatása keretében készült.

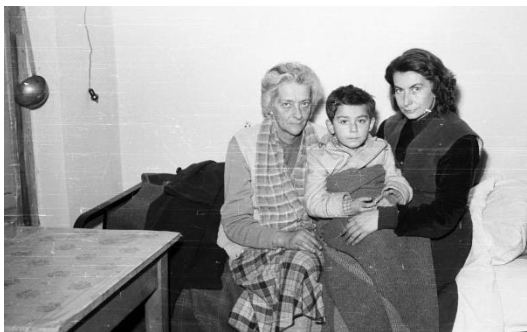
Az 1956-os szerepvállalásokat értékelve, a hagyományos női szerepnek megfelelni vágyó nők közül kevésnek adatott meg a lehetőség arra, hogy főszereplőként élhesse meg 1956-ot. Viszonylag kevés nő ellen indult büntetőeljárás a megtorlás során, és kevesen kerültek be a kollektív emlékezetbe. Az 1956-ról szóló történeti munkákban szemmel láthatóan alacsony a nők reprezentációja. 1956 befogadástörténetében, az '56-os legendákban a nők szimbolikus alakként, hagyományos szerepkörüktől idegen „harcos amazonként”, vagy a felkelőket segítő főző- és ápolószemélyzetként, esetleg szeretőként jelennek meg. Ki ne emlékezne az október 23-i tüntetés kezdetéről készült filmfelvételeken látható, ablakban álló, címeres zászlót lengető, fehér ruhás fiatal lányra? Az 1956-os fényképeket nézegetők szeme előtt esetleg még megjelenhet a géppisztolyt szorongató, felkelő lányok képe is — de arról, hogy e napokat miként élték meg a nők, sokkal kevesebbet tudunk.

A nőkkel többnyire akkor készültek interjúk a forradalom napjairól, ha a férfiak szerepvállalásaira tudtak emlékezni, vagy politikus férfi hozzátartozójaként olyan rendkívüli esemény részesei voltak, mint a snagovi fogság (Ember 1989). Kivéve persze azokat az eseteket, ha maguk is — fegyveres csoportok tagjaiként — férfias szerepeket játszottak az eseményekben, vagy a fegyveres felkelés idején teljesítettek szolgálatot orvosként, ápolónőként. Interjút készítettek azokkal is, akik valamilyen fontosnak tartott esemény, például sortűz, vérengzés, lincselés szemtanúi voltak.

Az elfoglalt politikusférjeknek biztos háttérrel nyújtó, a bebörtönzött házastársat váró, a kivégzett férj, élettárs, testvér, apa emlékét ápoló nőket tartották arra érdemesnek, hogy alakjukat megörökítsék mint a férjjel, társsal, testvérrrel, apával kapcsolatos, a kollektív emlékezet számára is tanulságokat hordozó történetek hiteles közvetítőit. Persze a jól megformált történetek átadására elsősorban a vezető politikusok feleségeit és az értelmiségi foglalkozású nőket tartották alkalmasnak. Kevésbé tűntek érdekesnek például a munkástanácsstagok feleségeinek 1956-os élményei.

1945 után törvények sora született a nemek közötti diszkrimináció teljes eltörlésére vonatkozóan. Ezek biztosították a nőknek az általános választójogot, a korlátlan egyetemi felvételt, és lehetővé tették számukra olyan szakmák élethivatásszerű választását, amelyek korábban csak a férfiak vonatkozásában voltak nyitottak (Pető 1998, 9). A második világháború után megnőtt a regisztrált női munkavállalók száma. A nők alacsony presztízsű, sok esetben úgynevezett női tulajdonságokra épülő munkahelyen helyezkedtek el, rekonstruálva ezzel a családon belüli munkamegosztás hagyományos mintáját (Neményi 1999, 7). A politikai hatalom a nők egyenjogúsításának ürügyén a munkahelyeken különböző „csatornákat” hozott létre, hogy a nők úgy

érezhessék, politizálhatnak, holott e szervezeti formák csak látszatzetmegoldásokat eredményeztek. Hiába léptek be a pártba, a Magyar Nők Demokratikus Szervezetébe, hiába függtek politikai jelszavak munkapadjaik fölött, hiába kaptak sztahanovista kitüntetést — a nők politikai aktivitása, politika iránti érdektelensége nem változott meg egyik napról a másikra. Bár egyre jobban érdeklődtek a kor beszédmódjának megfelelő „politikai viták” iránt, úgy tűnik, csak az értelmiségi nőknek adatott meg az a lehetőség, hogy — alkalmazkodva a pártzsargonhoz — egyetemistaként, íróként, pártideológusként megvitassák, közzé tegyék politikai nézeteiket.

*A pincébe menekülő anya gyermekével és a nagymama —
feleltek a második világháborús reflexek*

A nők 1956-os szerepvállalásában mégsem az „új idők szelének” hatása volt domináns, hanem az a törekvés, hogy megfeleljenek hagyományos női szerepeiknek. Ennek oka az is lehetett, hogy a törvényekben deklarált egyenjogúság és a forradalom között röpké tíz-tizenkét esztendő telt el, amely az évszázados hagyományok, beidegződések megváltoztatására nem volt elegendő. A kisgyerekes családayaknak nem is nagyon lett volna idejük a háztartás ellátása mellett az utcára menni, és tevékenyen részt vállalni az események alakításában. Az 1956. október 23-i tüntetés kezdetén elsősorban egyetemista diáklányok vagy értelmiségi elitfoglalkozású nők voltak jelen, ezt követően az eleinte csak szemlélődő háziasszonyok, vagy a munkából hazasiető nők (még akár iskolás gyerekkel) is csatlakozhattak a menethez. Vajon mi késztette a háziasszonyokat, akiket korábban egyáltalán nem érdekelt a politika, hogy beálljanak az egyértelműen politikai jelszavakat skandálók tömegébe? A kollektív tömegakciók idején megfigyelhető, hogy az addig passzív szerepre kárkoztatott nők közül igen sokan közel kerülnek az utcai látványosságokhoz, demonstrációkhoz. Az eleinte csak szemlélődő, a kirakatok helyett a tömeg hullámmását bámuló nők jelentős része talán nem feltétlen a politikai jelszavak mögött húzódó jelentések miatt kapcsolódott be a jelszavak skandalizálásába, hanem az euforikus hangulat, az egymáshoz tartozás tudata új szereplehetőséget nyújtott nekik. Olyan szerepet is megvalósíthattak,

amelyben egyenrangú társként tüntethették fel magukat a jelen lévő, magukat emancipálnak tartó diáklányok és értelmiségi nők mellett. Másrészt az olyan rendkívüli eseménysorozat, mint egy tüntetés, amúgy is felborítja a hétköznapiak rendjét.

Egy 18 éves lány, aki barátnőivel ott volt a Bem téren, így írt naplójában az eseményekről:

A jogászok megismertek minket, hogy középiskolások vagyunk, behúzkodtak a sorba minket, mosolyogtak ránk és szánkba adták a jelszavakat [Kiemelések — T. E. Zs.]. „Ki a magyar zászlóval!” – kiabáltuk, és az ablakokból zászlók szálltak alá lyukasan, mert kivágtak belőlük a címert. Egy néni egészen kihajolt az ablakon és teljes erejéből tapsolt. A Lánchíd csak úgy rengett alattunk, ahogy átmentünk rajta. Figyeltem az embereket, ahogy megálltak a hídon a tüntetést nézve. „Gyertek velünk!” – kiabáltuk, az arcokon tétovázást, örömet vettem észre. (Arrabona 1989, 33)

Tüntetés — a forradalom napjainak gyakori élménye

A tüntetés iránt persze mindenki érdeklődött, de elsősorban a fiatalabb korosztályhoz tartozó nőket volt nehéz otthon tartani. Ha ők csatlakoztak a tüntetéshez, időlegesen kivonhatták magukat a családi felügyelet alól. „A felvonulásra nem engedtek el, hiába siettem, pedig végül is bementa a rádió, hogy megengedik. Meg el kellett vinnem valami csomagot a bátyáméknak, akik a Nemzeti Színháznál laktak a Rákóczi úton. Körülbelül öt-hat körül szabadultam el otthonról” (Bindorffer-Gyenes 1994, 139). A kollektív tömegakciókban részt vevő férfiak számára azonban jóval nagyobb mozgásszabadság adatik meg, mint a nők számára: egy férfi — megvetése jeleként — szinte bármit megtehetett a ledöntött Sztálin-szoborral, míg egy nőnek jóval visszafogottabban kellett viselkednie. Ezt tanúsítják a ledöntött Sztálin-szobor szétfűrészeléséről készített fényképek is, amelyeken a szobrot „trancsírozó” férfiak mellett legfeljebb csak „csintalanságot” elkövető, mosolygó nőket látunk.

„Akkor már tele volt a Rákóczi út, tele volt az egész Körút, es mire visszaértem a Peterdy utcába, ahol laktunk, addigra már azt kiabálták az emberek, hogy gyérünk a Sztálin-szoborhoz, az pedig ott volt, nem messze tőlünk. Hazarohantam és mondtam anyáméknak, hogy nagy tüntetés van, mindenki az utcán van, kiabálják, hogy le a kommunistákkal és szabad, független Magyarországot, meg hogy rengetegen mennek a Sztálin-szobor fele. Akkor apám is eljött velem [kiemelés — T. E.Zs.], és kimentünk a Sztálin-szoborhoz. Akkor már rajta voltak az acélkötelek, és teherautóval próbálták húzogatni, de hát nem jött le. Emlékszem, akkor lángvágókat hoztak, és kezdtek a csizmáját vágni. Közben jött egy hír, hogy menjünk a Rádióhoz, mert ott könnyfakasztókkal meg nagynyomású vízzel oszlatják a népet, és nem engedik, hogy a pontokat beolvassák a rádióba. Teherautóval átmentem a Rádióhoz. Akkor meg nem voltak lövések, de nem sokkal azután, hogy odaértünk, elkezdődött a lövöldözés. Úgyhogy én már a Rádiónál elkezdtem a vöröskeresztes szolgálatot, mert valamikor tanultam elsősegélynyújtást, mert az kötelező tanfolyam volt a gimnáziumban” — emlékezett vissza Sebestyén Mária (Bindorffer-Gyenes 1994, 139). A tüntetésen részt vevő nők többsége, amikor meghallotta a lövöldözést, döntéshelyzetbe került (akárcsak a férfiak), s ezt háromféleképpen oldhatta meg. Az első és legérthetőbb reakció a biztonságos hazamenetel volt. Azoknak a nőknek, akik mindenáron közösséget akartak vállalni a harcoló férfiakkal, két lehetőség kínálkozott: ápolónőként vagy fegyveres harcoként tevékeny segítők, alakítói lettek az eseményeknek. Míg az ápolónői tevékenység a hagyományos női szerepeknek felelt meg, addig a fegyveres harcoként való fellépés a női szerepből való kilépést jelentette.

Lány fehér zászlóval

A nők többsége csak Florence Nightingale² vagy Zrínyi Ilona példájára tudott aktív résztvevőjévé válni a tömegakcióknak. Csak az értelmiségi nők egy szűk körének volt arra lehetősége, hogy önreflektáló módon élje meg a történeteket, de még az értelmiségi feleségek közül is sokan szimbolikus cselekedetekkel (például kávéfőzés, szendvicskészítés a vitatkozó politikusférfiaknak) demonstrálták, hogy ők azért még jó feleségek és anyák. A híreket váró háziasszonyok szerepköre annyiban alakult át a normál hétköznapiakhoz képest, amennyiben az háborús helyzetben lenni szokott: sorban álltak élelmiszerért, aggódtak férjeik távolléte miatt. A következőkben ezen szerepkörök megvalósulását és funkcióit értelmezem.

Hagyományos női szerepek 1956-ban

A forradalom napjaiban a nők viselkedésmódját erőteljesen befolyásolta az, hogy mi a foglalkozásuk, és milyen a családi hátterük. Voltak, akik azonnal ismét háborús állapotokra kezdtek berendezkedni. Ez a nők számára elsősorban azt jelentette, hogy biztosítaniuk kellett családjuk ellátását. Elsőként álltak be a kenyérért kigyózó sorokba, megvitatták a híreket és a rémhíreket, és nem nagyon próbálkoztak azzal, hogy a közlekedés lebénulása és az állandó fegyverropogás mellett bejussanak munkahelyükre. A forradalom kollektív tömegakcióinak színterétől nem messze előfordult, hogy kívülről — a fegyverropogás zaja ellenére — szinte változatlanak tűnt a mindennapi élet. A Köztársaság térről és környékéről így írt naplójában Ember Mária.

A felkelők teherautóit állandóan lőtték valakik a háztetőkről, megesett azonban az is, hogy a háztetők egymással keveredtek harcba. Fentről időnként üres rézhüvelyek gurultak a járdára. Akkor indultam tovább, be a Szövetség utcán, amikor egy ágyú érkezett: feketére mázolt, rozogának látszó jószág, oldalán Kossuth-címerrel. A mellékutcákon közben nyugodtan rugdostak a rongylabdát más gyerekek. Az asszonyok a gangon perlekedtek, és klopolták a szőnyeget. (Ember 1993, 26)

Mások fontosnak tartották, hogy (a nehézségeket leküzdve) bemenjenek a munkahelyükre, bár útközben fegyverropogást hallhattak, és igazoltathatták őket. A gyárban, ha nem volt munka, a férfiak az érdekvédelmi

² Florence Nightingale (1820–1910). Jómódú angol családból származott, de érdeklődése hamar a szegénység, a szociális igazságtalanságok felé fordult. 1854-től a krími háborúban — Sidney Herbert honvédelmi miniszter megbízása nyomán — megszervezte, hogy a kórházakban nők ápolják a sebesülteket. Őt tekintik a háborús időszakban a sebesültekkel, elesettekkel foglalkozás példaképének.

szervek, a munkástanácsok megalakításán buzgólkodtak. Milyen szerep jutott ebben a nőknek? A Csepel Vas- és Fémművek Kerékpárgyárában a dolgozók 80%-a például nő volt, döntő többségükben segédmunkás vagy betanított munkás. A munkástanács 1956. október 30-ai, alakuló jegyzőkönyvét 34-en írták alá tagként, köztük három nő — pedig a munkástanácsot kifejezetten reprezentatív szervnek szánták, és elnökéül is fizikai munkást választottak.³ A nőknek adminisztratív szerep jutott: a munkástanács jegyzőkönyveinek vezetése, tüzelőutalványok kiállítása, stb. A munkástanács bürokratizálódásával megjelentek a szerv körül sürgölődő titkárnők is. A Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnökének például külön titkárnője volt. A munkástanács megalakításában tevékenyen részt vevő férfiak egyáltalán nem biztos, hogy beszámoltak feleségeiknek a gyári, politikai ügyekről.⁴ Ebben a közegben nem a nők feladatának tekintették a gyári, illetve a politikai ügyek alakításának felelősségét. Az elsősorban vidéki, női munkaerőt nagy számban foglalkoztató munkahelyeken, például a háziipari szervezetekben azért nőket is bevásztattak a munkástanácsokba. Munkástanácselnökek egyetlen gyárban választottak nőt, de ő is műszaki értelmiségi volt, Békefi Gabriella.

A tank utcai látványossággá vált a forradalom napjaiban

Az értelmiségi foglalkozású férfiak feleségei közül sokan ezekben a napokban is megfeleltek a hagyományos szerepelvárásoknak. Október 24-én egy újság főszerkesztőjének a felesége, „kedves, csinos asszony... nagytakarítást rendezett, és sejtelve sem volt arról, mi játszódik le a városban” (Ember 1993, 4). Azok a feleségek, akiknek a férje aktív politikai szerepet vállalt, általában otthon maradtak. Hallgatták a rádiót, barátaikhoz mentek

³ Az 1956-os Intézet Különgyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában. B 3768/57/1. Tolnai Károly és társai pere. A Kerékpárgyári Munkástanács 1956. október 30-ai jegyzőkönyve.

⁴ Interjú özv. M. K.-néval. Készítette Tóth Eszter Zsófia. 1998. február.

megvitatni az eseményeket, várták férjük telefonhívását, vagy felkerekedtek, bementek a városba, és megpróbáltak találkozni vele (Horváth 1994, 145). A fegyveres felkelők bázisaihoz közel lakók életét igencsak megbolygatták a forradalom eseményei. A felkelőkkel szimpatizálók kifejezték szolidaritásukat. Volt, ahol a „rettentő hideg, kegyetlenül esős, rossz idők” miatt megszánták a hősnek tartott felkelőket, és behívták őket egy-egy teára, levesre (Eörsi 1997, 219). A férfiak emlékezetébe tehát a nők — alapvető toposzként — úgy jelentek meg, mint akik segítettek, szolidaritásukat fejezték ki. Ezek a jótékonykodó, támogató, a férfiakat élelemmel ellátó magatartásformák jól illeszkedtek a hagyományos női szerepelvárásokhoz, hiszen ezek a nők olyan szerepeket valószínűsítettek meg, amelyeket tőlük békeidőben is elvártak. A főváros utcáin halottak, sebesültek hevertek, ezért szükség volt azokra, akik értettek a sebesültek ellátásához. A visszaemlékezésekben a nők szolidaritását legjobban a sebesülteket kötöző és szállító ápolónők jelenítik meg. Sok sebesültápoló nő „jelentéktelen”, magától értetődő cselekményként ábrázolja saját részvételét, a férfiak visszaemlékezéseiben viszont ezek a nők is „hősként”, mondhatni „szentként” jelennek meg. „A sebesültszállítás vagy mentés... úgy történt, hogy lekiabáltak vagy leszaladtak értem a Tompa u. 10. pincéjébe, hogy jöjjenek gyorsan, mert most találtak el valakit. Akkor én rohantam. Olyan is volt, hogy... mentem egyik kapuból a másikba, és figyeltem, hogy aki most átszaladt, az át tudott-e érní az utca túlsó oldalára... Ha láttam, hogy az utca közepén esett össze valaki és... tudtam, hogy járóképes, akkor odakúsztam hozzá és mondtam neki, hogy próbáljon oda eljutni, ahol... a kis teherautónk állt, amivel szállítottuk a sebesülteket” — emlékezett vissza Sebestyén Mária ápolónő (Bindorffer-Gyenes 1994, 140). Az ápolónők hosszabb-rövidebb időre kiszakadtak mindennapi környezetükből, és a fegyveresekkel tartottak. A sebesültellátó nők a harcok szünetében teát főztek, krumplit hámoztak, átkötözték a sebesülteket. Rajtuk kívül más nők is voltak a fegyveresekkel: a visszaemlékezésekben ők mint feleségek, szeretők, vagy mint „forradalmi romantikára éhes fiatal lányok” jelentek meg, akik ugyancsak az élelmiszer-ellátásban vettek részt: főztek, az élelmiszer-szállító kocsikról és a kinyitott boltokból osztották az élelmiszert, nemzetőr-igazolványokat állítottak ki. Amikor a női visszaemlékezők a forradalomról beszélnek, gyakran mesélik el — a forradalmi romantikához kapcsolódva — saját szerelmi történetüket is. Hajnal Klára családja egy teára, meleg levesre hívta be Bárány Jánost, a Tompa utcai fegyveresek vezetőjét, aki aztán vissza-visszatért hozzájuk. 1956. november 15-én már együtt próbáltak sikertelenül Nyugatra menni. Bárány János kivégzése után Hajnalék a férfi fényképét évekig a falon tartották, saját családi képeik mellett. Hajnal Klára Bárány János menyasszonyaként vonult be az 56-os legendáriumba. A felkelőcsoportok tagjairól készített újságtudósítások

ezzel szemben nem foglalkoztak a „szerelmi szállal”, hanem a fegyveresek férfias szerepmintáknak megfelelő viselkedését emelték ki. A Bárány Jánosról megjelent újságcikk őt magát szerénynek festi le, aki sikereivel nem kérkedik, az olvasó azonban Báránytársaitól megtudhatja az „igazságot: parancsnokuk bátor, saját életével sem törődik, társait menti, és mindenki mint „Bordósipkás Jancsit” ismeri. A harcok során, bár kilőtték alóla az erkélyt, sikerült kimenekülnie a házból (Szalay 1989, 446). A női szereplőktől alig várták el, hogy politikai véleményük legyen az eseményekről: az ő feladatuk annyi volt, hogy jól tudjanak főzni, esetleg jártasak legyenek a betegápolásban. Ezzel a szerepelvárással alkalmazkodtak ahhoz a korábbi gyakorlathoz, amely szerint a nők politikai állásfoglalása sokkal kevésbé fontos, mint a férfiaké (Pető 1998, 158). Sőt, egy nő politikai hovatartozását elsősorban a férje politikai állásfoglalásai révén ítélték meg.

A pincékben a nyugati rádióadásokat hallgatták

Ha egy nőt a megtorlás során perbe fogtak, az eljáró hatóságok gyakran próbálták a magánéletét is befeketíteni; ez a férfiaknál alig fordult elő, a hamis vád az ő esetükben inkább köztörvényes bűncselekmények elkövetése volt. Ha egy nő szeretőt (szeretőket) tartott a forradalom napjaiban, azt a nyomozó hatóságok nagyobb bűnnek ábrázolták, mintha egy férfi tette volna ugyanezt.

A „férfiasnak” minősülő női szerepek

Milyen közegből érkeztek azok a nők, akik úgy érezték, hogy nekik is fegyveresként, a „barikádokon” van a helyük? Nem elsősorban az egyetemisták közül. „Bennünket nem engedtek az egyetemista fiuk harcolni. Csak röpcédulákat gyártottunk. Nem mintha mi nem mentünk volna. De

fegyverrel... Én nem is mertem volna. Én nem tudnék megtanulni löni.”⁵ Bár a női résztvevőkről nem állnak rendelkezésre részletes „statisztikák”, annak a néhány nőnek az életrajza, akik fegyvert fogtak, mégis alkalmas néhány következtetés levonására. Ezek alapján a fegyveresen harcoló nők elsősorban olyan fiatal lányok voltak, akik állami gondozásban vagy sokgyermekes családban nevelkedtek, és az ezzel járó hátrányokat önálló életük elindításakor nem, vagy csak nehezen tudták leküzdeni. Alkalmi munkákból éltek, esetleg gyári segédmunkásként dolgoztak. Többük családalapítási próbálkozása is kudarcot vallott, és gyerekei állami gondozásba kerültek. A fegyveres harctól talán azt várták, hogy tehetnek valami olyat, ami tágabb horizontot biztosít életüknek. „Semmi tudatos forradalmiság nem volt bennem, amikor odamentem. Persze, ha én olyan nagyon elégedett lettem volna az életemmel, ha nekem olyan nagy tetszett volna az, ami volt, akkor valószínűleg nem kötök ki a barikádokon” — emlékezett vissza Wittner Mária (Bindorffer-Gyenes 1994, 17). Érdekes, hogy visszaemlékezéseikben ezek a „férfiasként” minősülő szerepet vállaló nők sem úgy értelmezik életútjukat, miszerint azért harcoltak, hogy politikai célokat valósítsanak meg, hanem inkább úgy jelenítik meg önmagukat, mint akik sodródtak az eseményekkel. A sajátos „női” életút-rekonstrukciónak persze ugyanúgy részesei az interjúkészítők is. Talán ők is jobban elfogadják azt, ha egy nő véletlenszerűen, minden politikai gondolat nélkül csatlakozott egy tömegakcióhoz, mintha egy férfi mondaná el ugyanezt. Azon nők számára, akik a „férfiasként” szerepeket tartották fontosnak, szinte semmi más lehetőség nem volt, mint hogy fegyvert ragadjanak. A visszaemlékezők között akadt, aki ezt már a gyerekkorára visszavetítette. „Ha lányok is lehettek volna katonák, én bizony az lettem volna... Nagyon fiús voltam, meg volt egy öcsém, és mindig fiúkkal játszottam. A számháború volt a kedvencem, babázni sose szerettem” (Bindorffer-Gyenes 1994, 151).

Forradalmi utcakép előtérben fehér fejkendő nővel

⁵ P. É. visszaemlékezése. Az interjút készítette Tóth Eszter Zsófia, 1999. április.

Ezek a nők katonákként viselkedtek: fegyverük volt, lőttek, Molotov koktélokot készítettek és a tankokra dobálták őket, lőszert gyűjtöttek, őrséget álltak. Visszaemlékezéseikben a fegyverrel harcoló nők a férfiakkal egyenrangú félként tüntetik fel magukat. „Én ugyanolyan voltam nekik, mint egy fiú. Ugyanolyan bajtárs voltam” — hangsúlyozta egy fegyveres csoport női tagja, aki visszaemlékezése szerint az egyik közért vezetőjét géppisztollyal kényszerítette arra, hogy az nyissa ki a boltot és ossza szét az emberek között az élelmet. E történet szimbolikusan is megjeleníti, hogy a visszaemlékező milyen erősnek szeretné láttatni önmagát. Ezzel szemben néhány nappal később megmutatkozott, hogy mégsem egyforma a bajtársaival, mivel férje kérésére a csoport vezetője már nem engedte ki a fegyveres csoport főhadiszállásáról. „— Erzsikém, most maradj itt, mert itt van rád szükség! — Főzni kellett, már vagy száz ember jött-ment az épületben, meg ott voltak a sebesültek, azokat is el kellett látni, meg gondoskodni kellett róla, hogy ne legyen anarchia” (Bindorffer-Gyenes 1994, 35). A visszaemlékező így egyik napról a másikra — a fegyveres felkelő szerepköréből kiesve — ismét a nőiesnek számító ápolónő és szakácsnő szerepében találta magát.

A forradalom napjaiban a bizonyos elemeiben „férfiasnak” is minősíthető magatartás egyes értelmiségi nők visszaemlékezései alapján elemezhető. Az értelmiségi foglalkozású nők egy része vagy a munkahelyén, vagy baráti körben részt vett a bizottságok megalakításában, az események értékelésében, az újságszerkesztésben, a röplap-sokszorosításban.

A forradalom napjaiban az utcakép néha a normalitás látszatát adta

Ember Mária újságíró sorbaállás közben is riportíráson gondolkodott:

Teherautóról frissen sült kenyeret kezdenek árulni, felbomlik a sor. „A pékek, a pékek helytállnak!” — gondolom halasan. Viharkabátos férfi szólít fel minket a kocsi tetejéről, készítsük ki előre a pénzt, kiszámolva, ne tőle várjuk, hogy visszaadjon. A tömegben spontán pénzváltási folyamatok zajlanak le, a ponyva alól kettesével nyújtják le a vekniket. Ha igazi újságíró

lennék — szoktam magamat ezzel gyötörni, hogy nem vagyok „igazi” —, akkor most megtudakolnám, honnan jöttek, hánykor keltek, hányan vannak bent a sütődében, ügyeletet tartanak-e a kemence körül, de restellnem itt feltenni a „termelési riport” kérdéseimet, jobban szeretek egy lenni a tömegből, pedig vihetnek mellesleg egy kis helyszíni tudósítást a lapnak. (Ember 1993, 9)

A forradalom napjaira jellemző „értelmiségi téblábolás” — aminek lényege, hogy az értelmiségiek nagy része nem fogott fegyvert, hanem vitatkozott, felhívásokat fogalmazott, bizottságokat alakított — ebben a visszaemlékezésben kiegészül a sorbaállással, akárcsak az egyetemeken, a baráti összejöveteleken a szendvicskészítéssel, a telefonügyelettel, az „ajtónállással”. A visszaemlékező nemcsak szemlélődik, hanem rögtön értelmezni is próbálja az eseményeket, amelyekbe belecsöppent. A megfigyelés egyben szakmai kihívás is számára: riportot akar készíteni, de kitér a kihívás elől. Ennek oka egyrészt az értelmiségi töprengő, önreflektáló vergődése, hogy „szakmájának” nem igazi „mestere”. Másrészt a visszaemlékező úgy ábrázolja, hogy az ötvenes években megélt konfliktusok tartják őt vissza az értelmiségi szereptől.

Az egyedüli olyan kollektív akciók 1956-ban, amelyeken csak nők jelentek meg, a nőtüntetések voltak. Az 1956. december 4-i és 5-i budapesti nőtüntetéseket számos hasonló vidéki megmozdulás követte: 1956. december 6-án Gyulán, 7-én Székesfehérváron, Esztergomban, Pécsen, 9-én Miskolcon, 10-én Egerben rendeztek nőtüntetéseket. E megmozdulásokat, mivel kollektív politikai tömegakcióknak minősíthetők, az emberek könnyen értelmezhették volna úgy is, hogy a nők „férfias” szerepkörben viselkedtek, tüntetést szerveztek. Ezzel szemben, mint a női mozgalmak általában, a korabeli gondolkodásmódban ez a tüntetés is a férfiak által szervezett mozgalom részeként jelent meg. A Nagybudapesti Központi Munkástanács tagjait ugyanis sokáig a tüntetés megszervezésének vádjával illették, mintha a nőtüntetés e szervezet egyik kiegészítő tevékenysége lett volna. A félreértés oka az volt, hogy a Központi Munkástanács (KMT) sajtófelelőse december 5-én a nőtüntetést éltető cikket jelentetett meg a tanács tájékoztatójában — holott két nappal korábban a KMT elnöksége még elvetette a nőtüntetés melletti szöveges megemlékezések és emléklapok kiadását (Horváth 1998, 184–185).

A budapesti nőtüntetés rendezését — a visszaemlékezések szerint — 1956. december 1-jén határozta el Abod László, Eörsi István, Gáli József és Obersovszky Gyula. A tervük az volt, hogy a szovjet katonai megszállás egy hónapos évfordulóján a forradalomban elesett hozzátartozók emlékére felvonulást rendeznek, amelyen csak nők vesznek részt. A november 4-ei szovjet katonai bevonulást kötötték össze a „forradalom összes áldozatára

emlékezés” gondolatával; a kezdeményezés, különösen azért, mert csak nőket vonultattak fel, kifejezetten az érzelmekre ható, kollektív akcióvá vált. A Péterfy Sándor utcai kórházban illegálisan szerkesztett *Élünk* című újság december 4-ei száma ezt a „maszkulin” diskurzusban formálódott tüntetéstervezetet közvetíti a nőknek. A felhívás szerzői olyan retorikai eszközöket alkalmaztak, amelyek vélhetően a megfelelő érzelmi húrokat megpendítve, minél több nőt ösztönöznek majd a tüntetésen való részvételre (Litván 1991, 191).

A cikk címe — „Magyar Anyák! Lányok! Asszonyok!” — utal azokra a röplapokra, amelyeket a tüntetés előkészítéseként sokszorosítottak. Az első helyre a nők legfontosabb szerepét, az anyaságot helyezi. A cikk szerint a magyar történelemben gyakran volt arra példa, hogy a nők a legkritikusabb pillanatokban álltak helyt, megmentve a hazát. Két nőalakot emel ki: Zrínyi Ilonát és Dobó Katicát. Dobó Katica szimbólumként sűríti az egri nők szerepét a vár török ostroma alkalmával, és sok hasonló vonást mutat fel Zrínyi Ilonával annak ellenére, hogy az utóbbi várparancsokként „állt helyt a hazájáért”, ahogy a „férfiak szoktak”. Minkét esetben háborús állapot volt, amikor végveszélyben egyes nők ideiglenesen felhagytak a háztartásvezetéssel, és elsősorban nem a gyerekek nevelésével foglalkoztak, hanem fegyvert ragadtak, szurkot öntöttek az ellenség fejére, a cikk szerint „bátor, megalkuvást nem ismerő szellemben”. 1956 decemberében, a szovjet bevonulás után egy hónappal, a nők feladata természetesen nem a várvédelem volt, hanem a halottakra való emlékezés. Az emlékezés gesztusa pedig — a cikk szerint — nem a „férfiás” szerepmintákhoz köthető, hanem női feladat. Hiszen a „friss sírok” az ő fiaikat, férjeiket rejtik. A nőknek tehát azért ajánlatos részt venniük ebben a politikai tömegakcióban, mert férjüket vagy fiaikat elvesztették, és magát a családot érte ezzel sérelem. A nőknek az írás szerint éppen azokat a tulajdonságaikat kell felhasználniuk a tüntetésen, amelyekben eltérnek a férfiaktól. A női felvonulás tehát más, mintha férfiak menetelnének, hiszen a cikk szerint annyira hatásos, hogy a nőket még a „golyó sem fogja”. Ebben a kijelentésben benne foglaltatik az is, hogy a nőkre nem lőnek, mert egy sebesült, halott nő látványa elviselhetetlenebb, s inkább válhat szimbólummá, mint a férfi, akinek feladata a család és a haza védelme, és ennek érdekében „normális” áldozatnak számít még az élete feláldozása is.

A budapesti tüntetés 1956. december 4-én, a Hősök terén zajlott le. Több ezer nő vonult fel gyertyával a kézben, némán; virágokat helyeztek el az Ismeretlen Katona sírjánál, majd kitűzték a lyukas zászlót. A karhatalom a szovjet tankok támogatásával feloszlatta a tüntetést. A felvonulás szimbolikus eszközei a tüntetés eredeti koncepciójának feleltek meg: a gyertyák és virágok a hősökre való emlékezést, az Ismeretlen Katona sírjának felkeresése pedig a hazáért elesett férfi hozzátartozó emlékének ápolását jelképezte. A következő

hónapokban, években, évtizedekben a forradalomban aktív szerepet vállaló, és ezért a megtorlás során elítélt, kivégzett férfiak női hozzátartozóinak — a kényszerűen vállalt családfenntartáson kívül — a férfi és a forradalom emlékének ápolása vált a fő szerepükké.

1956 novemberében még reális lehetőség volt a külföldre távozás, korabeli szóhasználatban a disszidálás. Inkább a férfiak tűntek kalandvágyóbbnak; az itthon maradtakat talán éppen feleségük, élettársuk, szerelmük győzte meg a kinti élet nehézségeiről, hiszen a kialakult vélemény szerint a nők általában jobban tartanak az ismeretlentől, a beilleszkedés traumáitól.

A kolleganómék nagyon ki akartak menni. A férjemet nagyon megagitáltak. Es akkor mondta, hogy menjünk. De akkor mar ezeket vagy kétszer visszatereltek. Azt mondtam a férjemnek, hogy tudod mit, ha akarsz, menjél, én nem megyek. Mert ha elkap a honvágy, én visszajövök. Úgy össze... nem vesztünk össze, csak mondta, hogy te nem akarsz jönni. Mondtam, nem. Nekem ez megfelel. Mondtam, hogy nehogy azt hidd, hogy ott kolbászból van a kerítés. Nem tudok beszélni. Megtanulni nem olyan könnyű a nyelvet. Aztán végül is belenyugodott. Maradtunk.⁶

Előtérben fegyveres felkelők, közöttük egy felkelőnő — reális arány a fegyveres csoportokban

Azoknál a családoknál, ahol tartani lehetett attól, hogy a férjet letartóztatják, másként merült fel az emigrálás lehetősége. Ez esetben a feleségek inkább ösztökölték párjukat, hogy menjenek külföldre. „Anyu mindig példázott, hogy ez is elment, az is elment. Főleg, hogy többször elvittek, és anyu félt, hogy nem engedik vissza. Ez be is jött” (Kőrösi-Molnár 2000, 40). Ezekben a szerepváltozatokban a feleségek elsődleges szempontnak a férj biztonságát tartották, ezáltal is megőrizve a család teljességét. A fegyveres nők közül is többen a Nyugatra való menekülést választották.

⁶ Interjú S. J.-né munkásnővel. Készítette Tóth Eszter Zsófia, 1999. november

Voltak, akik külföldön munkába álltak, de aztán a büntetlenséget ígérő propaganda hatására hazatértek.

A megtorlás során hat nőt végeztek ki. Többségük fegyveres felkelőcsoportban harcolt, akárcsak azok, akiket életfogytiglanra, vagy 15 éves végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték. A fegyveres nők közül azok, akik a büntetőhatóságok látókörébe kerültek, nem részesültek enyhébb bánásmódban a férfiakkal, csak azért, mert nők. Hároméves végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték például olyan nőt, aki röpcédula-terjesztésben vett részt, vagy 10 hónapra vidéki munkástanács tagot. Az események környezetében sürgölődőket, mint például a munkástanács titkárnőjét, jegyzőkönyvvezetőjét, bár eljárás alá általában nem vonták, de többször kihallgatták, zaklatták őket. Tanúskodtak a „másik oldal” képviselői is: akiket a forradalom napjaiban leváltottak, letartóztattak, többször is ismertethették történetüket a hatóságok előtt. A bírósági eljárás során ott ültek a női népi ülnökök is, akiknek hozzátartozói a forradalom napjaiban lettek lincselés, gyilkosság áldozatai.

A többéves szabadságvesztésre ítélt nők közül volt, akit nem engedtek ki az 1963-as amnesztiával, mert egyes tetteiket a bírósági ítéletben — a megtorlás során alkalmazott hatósági gyakorlatnak megfelelően — köztörvényes cselekedetként értékelték (Kahler 1993, 33). Akiknek a büntetését ilyen jellegű „köztörvényes” bűncselekmény is sújtotta, azok csak az 1970-es évek elején szabadultak. Mellettük elsősorban a család, a szülők, a testvérek álltak ki, ritkább esetben egy patronáló barát, de férj, élettárs szinte soha, mert vagy ő is börtönben ült, vagy a börtön előtti kapcsolat nem bizonyult tartósnak. Az említettek közül a rendszerváltás után a legismertebbé Wittner Mária vált. Az ő sorsát nemcsak az emelte ki a társai életútja közül, hogy a rendszerváltás időszakában aktív szerepet vállalt 56-os szervezetekben, hanem talán az is, hogy az ő élettörténete illeszkedik a legjobban a forradalmi narrációhoz. Ő ugyanis nem magányos harcosnő, hanem története összefonódik kivégzett barátnője történetével. Havrila Bélánét a forradalom napjaiban ismerte meg, együtt harcoltak a felkelőcsoportban. Mindkettőjüket halálra ítélték, majd Wittner Mária ítéletét másodfokon életfogytiglanra változtatták. Az első- és másodfokú tárgyalás között eltelt hét hónapot ugyanabban a halálos zárkában töltötték. A legmegindítóbb kép a történetből a két barátnő búcsúzásának pillanata.

Kinyílt az ajtó es hívtak. Összeborultunk, aztán bejött két fegyőr, megfogtak, kézen fogtak es kivittek. Csak néztem utánuk, míg be nem csapódott az ajtó. Pici kis nő volt a Kati, egyenesen, feltartott fejjel ment. Sokszor felmerült bennem a gondolat, Kati utolsó képe, hogy vajon en, ha eljutok odáig, vajon en milyen lettem volna. (Bindorffer-Gyenes 1994, 17)

Azoknak az asszonyoknak, akiknek társát börtönbüntetésre ítélték, egyedüli családfenntartóként kellett kitartaniuk a börtönévek alatt. Már a letartóztatástól kezdve különböző életstratégiák segítségével próbáltak megküzdeni a helyzettel. Volt, ahol a letartóztatottak feleségei összejártak, segítették egymást. Az ítélet megszületése után állásaikat elvesztették. Ha nem állt mögöttük megfelelő családi, baráti háttér, akkor csak a beszélőkre utazás alkalmával tudták a többi sorstárssal megbeszélni a „külvilág” eseményeit. A börtönből kiszabadult férj újrarendeződve látta a családi szerepeket, hiszen az évek során az anya volt a családfenntartó. Az eredeti családmodell ezt követően vagy visszaállt, vagy konfliktusok, súrlódások árán, de az apának el kellett fogadnia a megváltozott szerepeket. A kivégzettek hozzátartozói közül az emlékezet fenntartásában azok játszottak szerepet, akik a családon belül nem folytattak „tabusító kommunikációt”. Közülük többen már az 1980-as években részt vettek október 23-i tüntetéseken, az 1956-ról szóló kerekasztal-beszélgetésekben. Számukra persze a férfi nemcsak 1956 szimbólumaként, hanem férjként, apaként, testvérként is meghatározó volt. „Mert én azt hiszem, hogy akkor volnék az ő halálának cinkosa, ha énbennem ő úgy halna meg, hogy csupán csak egy szimbólumot csinálnék belőle, és amellett, aminek ő szimbóluma lett, több más igaz emberrel együtt, amellett nem élne bennem ő úgy is, mint egy gyarlóságaival küzdő, mérhetetlenül életszerető, végtelenül tisztességes és mérhetetlenül szeretett ember” — emlékezett vissza apjára Losonczy Anna, Losonczy Géza lánya (Ember 1989, 123).

A sokszínű női szerepek közül 1956 befogadástörténetében is a hagyományos női szerep vált dominánssá. Az 1956-ban megjelenített női szerepek majd’ mindegyike nélkülözte a férfiaktól való függetlenedést. A női szerepek konfliktusai nem váltak az 1956-ra való emlékezés részévé; e tény nemcsak a nőtörténet iránti közömbösségből fakadt, hanem 1956 politikatörténeti olvasataiból, amelyek egyértelműen a férfiakat jelenítik meg főszereplőként — nem véletlenül. A nők politikai szocializációja szempontjából 1956 nem jelentett fordulópontot. A férjnek való alárendeltség a politikai kultúra tekintetében továbbra is magától értetődőnek számított a mindennapi beszédmódban. Az „anyai-nemzeti” keretben keletkezett női szerepek között a politikai tekintetben autonóm nő alakja csak néha sejlik fel. A nők politikai kultúrájának változásához 1956 talán csak annyiban tett hozzá valamit, hogy olyan szolidaritásvállalási szerepeket tett számukra lehetővé, amelyekben kiléphettek a család keretei közül.

Felhasznált irodalom

Arrabona, Júlia. 1989. „1956-os napló. Egy 18 éves lány feljegyzései.” *Historia* 3 (33): 73–82.

- Bindorffer, Györgyi & Gyenes Pál. (szerk.) 1994. *Pesti utca — 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Budapest: Századvég Kiadó & 1956-os Intézet.
- Eörsi, László. 1997. *Ferencváros, 1956*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Ember, Judit. 1989. *Menedékjog*. Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Ember, Mária. 1993. „Mindent késve. Naplójegyzetek, 1956. október 24–31.” *Beszélő* 4 (42): Melléklet.
- Hegedűs, B. András (szerk.) 1996. 1956 kézikönyve III. Budapest: 1956-os Intézet.
- Horváth, Miklós. 1995. *Maléter Pál*. Budapest: Osiris & Századvég & 1956-os Intézet.
- Horváth, Sándor. 1998. „A Központi Munkástanács története.” *Első Század* 1: 113–209.
- Juhász, Borbála. 1999. „Women in the Hungarian Revolution of 1956. The Women’s Demonstration of December 4th.” In Andrea Pető & Béla Rásky (eds.) *Construction, Reconstruction, Women, family and politics in Central Europe*. Budapest: CEU, 19–31.
- Kahler, Frigyes. 1993. *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Kőrösi, Zsuzsanna & Molnár Adrienne. 2000. *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Litván, György (szerk.) 1991. *Az 1956-os magyar forradalom*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Neményi, Mária. 1999. *Csoportkép nőekkel*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Pető, Andrea. 1998. *Nőhistóriák*. Budapest: Seneca.
- Szalay, Hanna (Szerk.) 1989. *1956 sajtója*. Budapest: k.n.